

Dvojí tvář Ukrajiny

Okouzlený svět ukrajinského Polesí a Zakarpatí v konturách černobylské katastrofy

MARTINA CICHÁ

Katedra antropologie a zdravotní vědy, Univerzita Palackého v Olomouci, martina.cicha@upol.cz

JANA MÁČALOVÁ

Katedra historie, Univerzita Palackého v Olomouci, jana.macalova@gmail.com

ANDREA PREISSOVÁ KREJČÍ

Katedra antropologie a zdravotní vědy, Univerzita Palackého v Olomouci, andrea.preissova@upol.cz

JASNA SKOTÁKOVÁ

Katedra slavistiky, Univerzita Palackého v Olomouci, jasna.s@seznam.cz

ABSTRACT: *Ukraine has been recently under the scope of all of the Europe as much as it used to be watched by the whole world after the nuclear disaster at Chernobyl in 1986, which had disastrous impact on society, human health and life, their property and also on the environment. In our study, we focus on two faces of Ukraine, the dichotomy of tradition and modernity that is so strong in Ukraine. Firstly, we discuss very low level of care displayed towards environment in the modernized parts of Ukraine and the impact it has on nature and human health; secondly, we focus on the traditional lifestyle and connection between human and nature. We also thoroughly analyze practices of traditional medicine, folk magic and rituals that are connected to native beliefs in superstitions, witches, supernatural forces and unnatural creatures and their role in everyday rural life. All that is based on our terrain research that took place between the years 2013 and 2014 in two Ukrainian areas called Polesie and Transcarpathia. Their understanding of space or landscape (evilness or tabooization of specific areas) and of nature (revenants, imps, pixies, etc.) are different than we are accustomed to. Post-Enlightenment era was stripped of all the supernatural and belief systems, world is not since viewed as magical or as being influenced by magical forces, witches, demons and personified spiritual forces are not seen as real anymore. Here we use the dichotomous categories of “good” and “evil force” to uncover the remains of this so called “magical world” on our “old continent”.*

KLÍČOVÁ SLOVA:

antropologie, lidová magie, mytologie, terénní výzkum, tradiční způsob života, Ukrajina

KEY WORDS:

anthropology, folk magic, field research, mythology, traditional lifestyle, Ukraine

ÚVOD

Ukrajina v současnosti poutá pozornost značné části Evropy. Stejně přitahovala pozornost celého světa po jaderné havárii v Černobylu v roce 1986, která měla destruktivní dopady na společnost, lidské zdraví i životy, majetky a v neposlední řadě také na životní prostředí. V naší studii poddhalujeme dvojí tvář Ukrajiny vyplývající ze silné dichotomie tradičního a moderního světa na území jednoho státu. Dosud živé myticko-magické představy tamějších obyvatel se projevují v jiném uchopování krajiny (zlá či zakázaná místa) i přírody (revenanti, domácí skřítky, rusalky a jiné bytosti), než na které jsme v globalizovaném prostoru střední Evropy zvyklí.

S grantovou podporou pro vědu a výzkum jsme v letech 2013–2014 opakovaně prováděli výzkum mezi venkovským obyvatelstvem ukrajinského Polesí a Zakarpatí s cílem reflektovat takové pověry a mýty, které vstupují do jejich každodenního života. Opakující se antropologický zájem o jednu oblast výzkumu nám umožnil získání kvalitních dat, na jejichž základě jsme nahlédli do mnohovrstevnatého obrazu světa lidské každodennosti v tradiční ukrajinské společnosti, do odlišných životních strategií tamějších obyvatel, do jejich představ i víry. Mezi témata, která se postupně vynořila z vyprávění zdejších obyvatel i z naší zkušenosti s jejich každodenností a s životními strategiemi řešení problémů, patří víra v osoby mající určitou nadpřirozenou moc, tedy tematika čarodějnic, vědem, léčite-

lek a léčitelů, dále lidová magie, víra v čisté a nečisté síly, praktikování magických rituálů za účelem ochrany domu i lidí před nečistými silami, a to jednak z pozice lidového léčitelství, jednak z hlediska církevní nauky a organizace náboženského života atd.

Magií nebo také čarodějnictvím lze rozumět snahu pomocí cílených praktik, rituálů, symbolů, gest a jazyka dosáhnout výsledků nadpřirozené povahy. Mytologie představuje nedílnou součást každého tradičního náboženství. Avšak i ve společenstvích, která si osvojila institucionalizované náboženství, zůstávají ve vědomí lidových vrstev nábožensko-mytologické představy vážící se k formám nižšího kultu, kultu předků, kultu zemřelých, k démonologii apod. (Kulcsárová 1972: 15–16). Obdobně je tomu také v Polesí a Zakarpatí. Příkladem takovýchto představ by mohl být exorcismus, který nalezneme jak u přírodních národů, tak v judaismu, v křesťanství či v islámu (Budil 1998: 225), a jehož praktikování na Ukrajině jsme empiricky ověřili. Podobně můžeme uvažovat i ve vztahu k lidovému léčitelství, které spočívá na tradicích potenciálně sdílených celou komunitou a které se prosazuje i tam, kde je dominantní oficiální „vědní specialistů“ (medicína stojící na empirických důkazech). Víra v čarodějnictví je více či méně přítomna ve všech nekřesťanských náboženstvích, avšak nalezneme ji i „na okrajích“ křesťanské lidové víry. Toto tvrzení demonstrujeme a dále rozvíjíme v knize Mýty a pověry v každodennosti obyvatel ukrajinského Polesí a Zakarpatí (Preissova Krejčí,

Máčalová & Skotáková 2015) věnující se sumarizaci a interpretaci našeho dlouhodobého výzkumu.

VÝZKUM MÝTŮ A POVĚŘ V OBLASTI ZAKARPATÍ A POLESÍ

Živé myticko-magické představy obyvatel ukrajinského Polesí a Zakarpátí považujeme za sociální jevy, jimž jsme se v průběhu našeho výzkumu i interpretace získaných dat snažili porozumět, neboť pro nás znamenaly klíč do světa jejich nositelů. Snažili jsme se porozumět povaze sociálních jevů, tomu, jak lidé v rámci určité skupiny vnímají a popisují svět kolem sebe (Pavlásek & Nosková 2013: 9), je principiální charakteristikou kvalitativního přístupu ve výzkumu. V tomto smyslu jsme neusilovali o odhalení a popis pravdivé reality, nýbrž o porozumění způsobům jejího konstruování, tedy tomu, jak danou sociální realitu vnímají její aktéři, jak ji reprodukují ve svých vyprávěních a jak se v důsledku toho odráží v jejich představách o světě. Kategorie vzešlé z kvalitativní metodologie zpracování dat daly vzniknout osám příběhů, které popisují výše zmíněné tematické celky. Jednotlivé kategorie jsme vystavěli za využití metody narativní analýzy a techniky otevřeného kódování nestrukturovaných či polostrukturovaných rozhovorů.

Při interpretaci výsledků našeho výzkumu jsme s vědomím antropologických limitů preferovali emický přístup, k němuž Thomas Hylland Eriksen (1995/2008: 52) uvádí, že pouze nativní hledisko je vždy emické. Protěžkem této perspektivy je etický přístup, analytický popis z pozice výzkumníka vycházející z předpokladu, že má-li být antropologický výzkum smysluplný, musí přinášet mimo nativní pohled něco podstatného navíc, zkrátka přispívat k rozvoji naší celkové sumy znalostí o sociální a kulturní rozmanitosti. V kombinaci etické a emické perspektivy antropologického výzkumu jsme dosáhli v rámci zvolených výzkumných cílů významných výsledků, přesahujících meze antropologie směrem k holistickému pohledu na zkoumanou realitu, neboť je známo, že „jeden přístup není lepší než druhý. Jsou zdrojem rozdílného typu dat a oba přístupy jsou relevantní při zkoumání kulturních a sociálních jevů“ (Soukup 2014: 64). Jinými slovy můžeme cíl našeho výzkumného šetření vymezit myšlenkou inspirovanou Anselmem z Canterbury: Chceme uvěřit, abychom mohli vidět. Příslloví *Credendo videns*

charakterizuje tento v našem bádání zásadní obrat – od etické k emické perspektivě.

Z těchto a z výše uvedených důvodů se v naší studii nepokoušíme objasnit například to, zda je rozumné věřit v čarodějnice, ale naším cílem je popsat zkušenost vzešlou z pozorovaného vztahu mezi lidskou každodenností a mytickým uchopením světa, který je coby součást kosmického dění provázen odvěkým zápasem dobra a zla, působením nadpřirozených či božských sil. Tuto zkušenost jsme získali skrze vyprávění, která nám zprostředkovala až poetickou představu o světě, který nám připomíná pohádky (Kratochvíl 2009: 36), neboť v něm přebývají nejrůznější démony, víly, zlé i dobré síly. Naše pochopení souvislostí, které je nám dáno prostřednictvím významu slov a kontextem, v němž jsou užity, je limitováno tradicí, je porozuměním dějinným.

ČISTÁ VERSUS NEČISTÁ SÍLA

Předmětem našeho výzkumu je tzv. tradiční vědění, u něhož nadále přetrvává zejména narativní forma. Vyprávění zaujímá ústřední roli při studiu mnohých sociálních jevů, neboť o něm platí, že „je přítomno vždy a všude, ve všech společnostech. Počátky vyprávění se překrývají s počátky historie lidstva, lidé nejsou a nikdy nebyli bez vyprávění“ (Preissová Krejčí 2013: 118). Slovy Pelcové (2010: 32): „Mýtus jako svědectví o původních podobách lidství je tématem mnoha novodobých reflexí. Jako by se autoři prizmatem nejrůznějších oborů snažili odhalit v mýtu původní kořeny lidské existence. Derridovsky řečeno je mýtus ‚stopou‘, zadržetím toho minulého v přítomném, vždy už poukazuje k jinému (světu a myšlení); je to cosi, co nikdy jako takové (tj. bez odkazu k něčemu jinému, než je ono samo) nemůže být přítomné“. Ukrajinská mytologie je jedním z hlavních charakteristických rysů národního světohledu Ukrajinců, do dnešních dob především obyvatel Polesí, historicko-geografické oblasti nepřístupné kvůli bažinatému terénu a tabuizované po černobylské katastrofě, a Zakarpátí, svěbytného regionu s řadou nepřístupných částí v hornaté krajině.

V souvislosti s environmentální problematikou se pro účely této studie zaměříme na problematiku „čisté a nečisté síly“, která se promítá do volených životních strategií mnoha našich narátorů a také se jako nit prolíná – více či méně – všemi ostatními tematikami. Z toho důvodu se pro nás stala

ústředním sociálním jevem ve zkoumaných venkovských oblastech Ukrajiny.

Naše zkušenosti z terénního výzkumu realizovaného v letech 2013–2014 v Polesí a na Zakarpátí dokládají, že je zde úroveň péče o životní prostředí i o lidské zdraví dosti nízká, na druhou stranu je v mnoha ohledech patrný tradiční způsob života i myšlení založený na sepětí člověka s přírodou a krajinou. Stále běžnou součástí života lidí na venkově je praxe lidového léčitelství na bázi bylinkářství, ale také lidové magie, rituálů spojených s vírou v pověry, v nadpřirozenou sílu, v existenci čarodějnic a dalších nadpřirozených bytostí. Krajina je poseta místy, která mají magickou sílu, kde přebývají mytické bytosti, které je třeba mít v úctě, nebo lépe se jim zdaleka vyhnout. Narátorka Z22 vzpomíná na vyslechnuté vyprávění jejího otce, který popisoval místo, na němž došlo k tragickému úmrtí. Tragédie se stala před lety. Ovšem její otec byl přesvědčen, že o půlnoci každého dne na místě neštětí něco pravidelně svítí či bliká a že se zde ozývají divné zvuky, jakoby rachocení, klepání a jiné rámusení, a proto všem radil se danému místu vyhýbat. Sám toho prý byl svědkem, když se pozdě večer vracel z práce. Poté, co slyšel a viděl popisované věci, zafoukal silný vítr a bylo opět ticho. Tento příběh odpovídá popisu Vojtoviče (Войтович 2007: 503–509), který daná místa označuje v ukrajinské mytologii za místa zakletá: „Povětšinou na těchto místech někdo dobrovolně či nedobrovolně skončil tragickou smrtí. Proto se lidé daným místům vyhýbají“. Jsou to místa nahánějící strach, nečistá místa a v lidových pověrách se často pojí se zlými duchy, předně s dušemi zemřelých, kteří nemohou nalézt klid. Také narátorka spojovala strašení s dušemi mrtvých, které nedošly z nějakého důvodu spásy. Když se na daná místa, nebo také na hřbitovy, do starých mlýnů, zbořených hradů, zámků, zborcených domů, či do hlubokých lesů, bažin a jiných temných míst dostaneme, nezbyvá než se chránit znamením kříže či ochrannými modlitbami (Войтович 2007: 503–509). Stejnou radu nám poskytla také narátorka Z22: „Stačilo se pokřižovat a to je vše. Pak všechen strach zmizel“.

Podobně laděné vyprávění jsme vyslechli také od narátorky Z25, která vzpomínala, jak se bála jít domů v noci lesem: „Žili jsme u cesty, jak se jde na Perečyn. Taková chaloupka v lese. Pracovala jsem v pekárně. A toho večera jsem se zdržela u jedné paní švadleny,

keré jsem pomáhala se šitím. Její manžel mi nabídl, abych zůstala spát u nich, protože už bylo pozdě. Ale já jsem řekla, že ne, protože doma o mě budou mít strach. A o samé půlnoci jsem vyrazila domů. Moc jsem se bála. Když se jde na Perečyn, tak máte po obou stranách les. Šla jsem a začaly moc mňoukat kočky. Něco mě udeřilo do hrudníku, cítila jsem v nohou a v rukou brnění a nemohla jsem jít, ani mluvit. Ale Pan Bůh něco udělal, a tak mi přišlo na mysl, že se mám pokřžovat. A strach odstoupil“. Žena je přesvědčena, že danou situaci způsobila nečistá síla. Obdobné příběhy jsou mezi místními běžné.

Stejný způsob ochrany jsme zaznamenali i u narátorky Z9, která nám popsala příběh o větru, spojovaném často s Démonem strachu, a proto považovaném za nečistou sílu, který „profoukl jedno dítě ve vesnici tak, že na jednu stranu těla přestalo hýbat rukama a nohama“. Později z toho dítěte vyrostla údajně nepřijemná žena. Tradovalo se, že když ji někdo potkal, tak se mu ten den ne-dařilo. Narátorka nám doporučila, abychom se před podobnými lidmi, kteří jsou spojováni s nečistou silou, chránili alespoň pokřžováním a krátkou modlitbou. Právě mytologická postava Vichru je spojována s nebezpečenstvím, onemocněním a postižením, je představitelkou nečisté síly. „Vy-padá jako člověk s křídly, drápy, ocasem a srstí. Nezastaví se. Je stále v pohybu. Za bouře dosahuje velké rychlosti. Vichr je jed-na z mála nečistých sil, která se objevuje i ve dne. Setkání s ním bývá nebezpečné“ (Kono-něnko 2011: 191).

Richard Kieckhefer (1989/2005: 88), zabý-vající se lidovou magií ve středověku, tvrdí, že jestliže jsou hranice mezi přírodní magií a náboženstvím těžko postižitelné v přípa-dě léčitelských praktik, pak ještě obtížněj-ší je rozlišit mezi nimi v užívaných slov-ních formulích. Tato skutečnost se potvrdila i v současnosti v mnoha oblastech ukrajin-ského venkova. Všichni naši nárotoři, pokud praktikovali činnosti chránící je proti nečis-tým silám či zlé magii, svou ochranu spojo-vali s modlitbou.

Zlý duch, nečistá síla, se může usadit i v domě. Jeho přítomnost se většinou proje-vuje tělesnými poruchami – nespavostí, bo-lestí hlavy či celkovou nevolností. Může to být záměrně vyvoláno nějakou osobou, ale spíše se hovoří o obecně přítomné zlé síle domu, kde se například stalo nějaké nešťes-tí. Narátorka N19 z Polesí nám například ra-dila, že pokud chceme, aby nad naším do-

mem neměly zlé síly moc, je třeba na svátek Ivana Kupaly sesbírat čarovné bylinky, usu-šit je a pověsit nad vchodem, „nebo se také mákmem obsypávají domy. A také solí“. Tyto ochranné praktiky, stejně jako červená stuha uvázaná na levou ruku ochrání svého nosi-tele, ochrání od nečistých sil celé obydlí.

Od řeckokatolického kněze na Zakarpatí, narátora Z35, jsme vyslechli, kterak řeší ob-dobné případy, když se týkají jeho farnos-ti – posvětit dům, světit sůl a vodu. „A nečistá síla odchází. Potom se člověk musí ještě vy-zpovídat a jít k svatému přijímání. To pro-to, aby do něj už nemohlo vstoupit zlo. Když je člověk s Bohem, zlo na něj má menší vliv. Když člověk žije v hříchu, přitahuje nečis-tou sílu k sobě, tam, kde je hřích, odtamtud Bůh odchází. Když se něco stane s krávou, tak je tzv. čin blahoslovení dobytka“, ihned je krávé lépe. Ale nečistá síla má schopnost se vracet.“ Kněz své vyprávění dále rozvádí: „Mně se stalo, že u jedné ženy byly nesho-dy v rodině, když se ten koloběh nečisté síly přerušil, tak ta žena, co jí to způsobila, přišla k ní domů a ptala se jí, jestli ji pozve na kávu. Jaksi velmi chtěla vejít k ní do domu. Myslím si, že přišla jen proto, aby ob-novila to, co způsobila“. Kněz vysvětluje, že poté již zasažený dům nechodil světit, pouze radil paní domácí, aby se více modli-la a žila podle božích zákonů. S vysvěcením domu a vypuzením nečistých sil úzce sou-visí rituál exorcismu, který rozvedeme níže. Církevní autority jako účinný prvek ochrany domu před zlými silami doporučují celeb-rování mše svaté přímo v domě (Amorth 1990/2000: 86).

Svědectví o prokletí místa či domu nás provázelo na různých místech našich vý-zkumných cest, často souviselo s nešťes-tím, které se v domě odehrálo, také se však vztahuje k existenci tzv. domovyka – domá-cího skřítka – starajícího se o majitele ne-movitosti a také naopak opečovávaného do-máčími pány. Tak narátor N17 z Novopilu popisuje domovyka předně jako toho, kdo „chrání dům a rodinu od nečisté síly“. Toto tvrzení dosvědčuje i narátor N18: „Domovyk by měl svým způsobem dům chránit. No, akorát se občas stane, že se mu hospodář znelíbí. To je pak jiná situace. K domovykovi je třeba se chovat správně. Ale obecně je do-movyk zřejmě pozitivní síla, protože ochra-ňuje dům a všechny, kdo tam bydlí“.

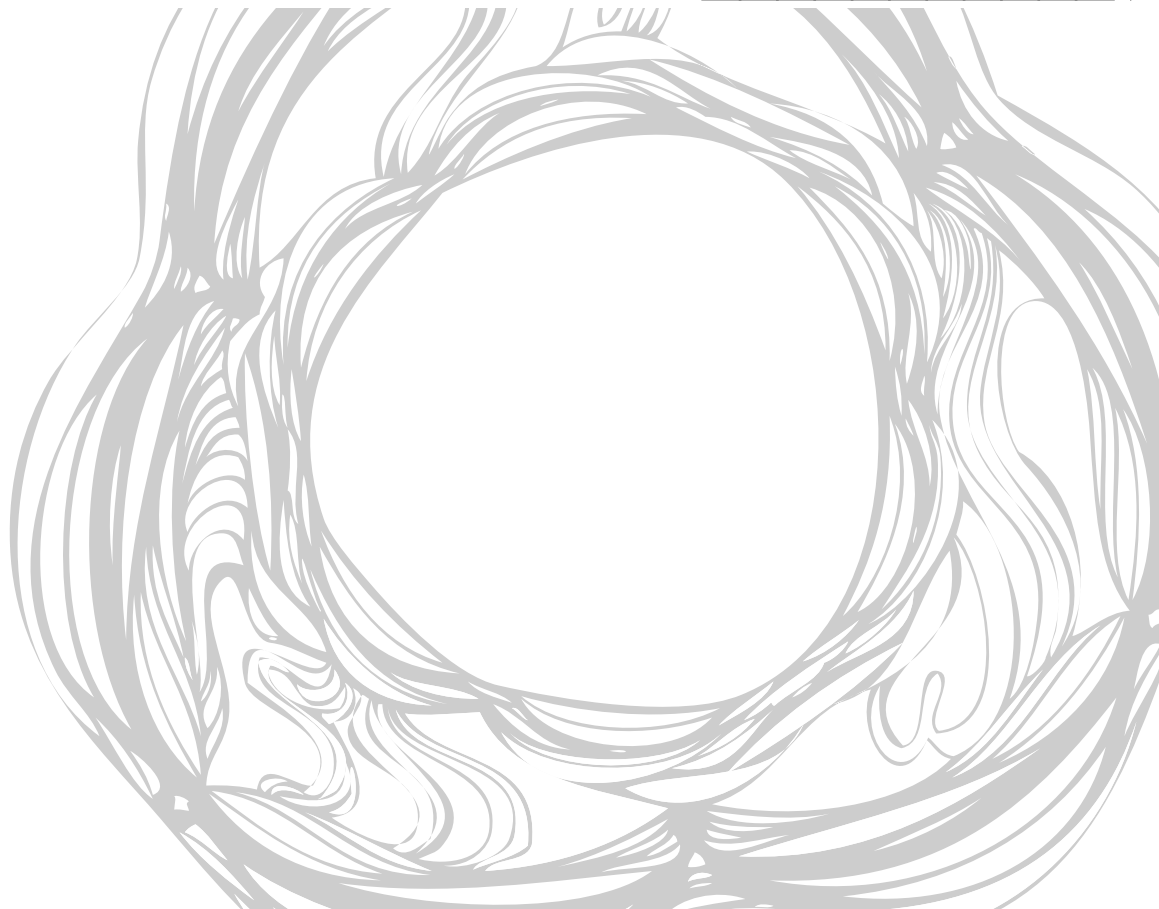
V rozestupu stovek kilometrů nám oproti tomu na Zakarpatí jedna z narátorek Z7 řek-la: „Ne my nevěříme na domovyky“ a vzá-

pětí dodala: „Jen jsme o nich slyšeli v tele-vizi, takže víme, že takový jev existuje, ale nevěříme na to“. A nakonec s vírou, že nás přesvědčila o svém kritickém úsudku, doda-la: „U nás tady na vesnici je hezký opravený dům, ale nemůžou ho prodat, protože tam něco klepe, prý jsou to zlé síly“. A poté nám k tomu prokletému domu popsala cestu.

OCHRANNÉ RITUÁLY A PRAKTIKY

Z výše uvedených svědectví vystupuje feno-mén zlé či nečisté síly, která se projevuje na rozličných místech, v krajině i fauně, včetně lidí. V opozici k tomu se pak objevuje také řada možností, jak se před nečistými silami chránit a vyhledávat naopak pozitivní či dobré síly. Nejrozšířenějším oficiálním způ-sobem ochrany před zlými silami je již zmí-něný exorcismus. V současné době je téma exorcismu ve většinové společnosti okra-jové. Přikládání malé důležitosti exorcismu nejde však ani tak ruku v ruce s mírou reli-giozity, jako spíše s rozšířenou myšlenkou o neexistenci zla, které by mohlo mít na vě-řícího člověka vliv (Tománek 2013). Náš vý-zkum v konkrétních částech Ukrajiny po-ukazuje na to, že lidé zlým silám nadále přiznávají velký vliv.

Exorcismus neboli vyhánění zlého ducha se objevuje již ve Starém zákoně a je součás-tí židovské nauky. Obecně se pod tímto po-jmem rozumí úkon vymítání ďábla kýmkoliv. Katolická církev toto právo ovšem posky-tuje pouze biskupům, anebo kněžím bisku-pem jmenovaným za použití k tomu urče-ných modliteb opírajících se o moc církve (Amorth 2013/2014: 34). Přesto se této pra-vomoci dnes hodně zneužívá. Velmi těžká je kontrolovatelnost exorcismu u pravoslav-né církve, kde nejsou zástupci z řad kně-ží na tuto funkci jmenování, ale postačuje jim pouhé osobní charisma. Je otázkou, zdali je to ku prospěchu, či ne. Odpověď snad na-značuje případ exorcismu v Kobylecké Pol-janě. Vůči praktikám pravoslavného kněze se mnozí z obyvatel stavěli kriticky a obje-vovaly se pochybnosti o jeho schopnostech a naopak převládalo domnění, že ho k čin-nosti exorcismu vedou pouze peníze a snaha lidmi manipulovat. Přitom bylo akcentová-no riziko, že přítomnost ďábla může ohrozit jeho rodinu (Skotáková 2012). S problémem rezistence samotného exorcisty vůči zlu jsme se setkali i při výzkumu mýtů a pověr. Na dané téma proběhl rozhovor s novopil-ským knězem (N20), který si i přes benevo-lentní přístup pravoslaví k exorcismu myslí,

že by tuto činnost měli vykonávat pouze mniši nebo svobodní kněží. Démoni se totiž mohou mstít na rodině tohoto kněze. V rodině se pak objevují různé nemoci. Kněz uvádí příklad vlastního exorcismu: „Vymítal jsem jednu ženu, během toho velmi křičela. Pár dnů poté celá moje rodina onemocněla – žena, dcera i syn. Musel jsem se hodně modlit, aby to pominulo.“ Ohledně přenosu zla z jednoho na druhého vyjádřila obavy i další narátorka (N18), která popisuje vymítání v Počajivském klášteře, kam jsou podle ní posíláni lidé posedlí ďáblem: „Dějí se strašné věci, lidé mohou štěkat, výt, padat a rvát ze sebe oděv. Nejhorší je, že to může přejít z jednoho člověka na druhého.“

Cíl exorcismu je dvojnásobný a vzájemně související: za prvé je to vyhnání zlých duchů, za druhé osvobození od zlého vlivu. Podle toho také najdeme dva druhy modliteb. Na prvním místě jsou to „exorcismy“ – modlitby prováděné kněžími, které jsou součástí církví daného striktního rituálu, církví určenou svátostí (Amorth 1990/2000: 29). Rituál samotného exorcismu prováděného na člověku posedlém ďáblem není v současné době příliš častou událostí. V zásadě záleží na schopnostech kněze rozpoznat, zda jde o vliv ďábla, anebo se jedná o kumulaci psychologických a psychosomatických problémů. „V současné společnosti, v níž na sebe jednotlivci úzkostlivě dbají a odmítají tradiční rezignaci v neštěstí, navíc církev čelí zvýšené poptávce po vymítání ďábla“ (Murchembled 2006/2008: 256). Gabriele Amorth (1990/2000: 125) k tomu uvádí, že z přibližně 50 000 případů, které řešil, bylo jen asi 80 skutečných posedlostí ďáblem. Častěji se

objevují lidé, kteří jsou zlem spíše jen utlačováni. V tomto případě pomáhá modlitba za osvobození, kterou se modlí kněz, ale také rodina postiženého. Již se tedy nejedná o exkluzivitu exorcismu jako takového.

Držíce se myšlenek Pavla Řičana (2007: 109) dedukujeme, že účast duchovních na boji dobra se zlem může být objasněna skrze jejich přesvědčení, že také Ježíš byl tím, kdo příkladně konal dobro, a tedy každý, kdo se s ním setká skrze víru, je předurčen k tomu, aby se snažil čelit zlu ve všech podobách, neboť vzdorování zlu chápe jako akt obětavé lásky, duchovní sebeidentifikaci s Kristem ve víře v konečné vítězství Evangelia. „Tento zápas, který je možno vidět i v jeho kosmickém rozměru – boj archanděla Michaela s drakem (Zj 12,7), se vede ve světě i v nitru věřícího“ (Řičan 2007: 109). Dodává věřící sílu překonávat nástrahy osudu a s pomocí duchovního vedení umožňuje, aby věřící skrze zkoušky vzdoroval nečistým silám, tedy zlu a stával se tak rezistentním vůči nástrahám osudu. Proto setkání s uhranutím, jako s jakoukoli nečistou silou, s níž se dá účinným způsobem bojovat, posiluje člověka jak v životě, tak ve víře.

Zkoumání ochranných rituálů a praktik spojených s vírou v existenci projevů čisté či nečisté síly v každodennosti obyvatel Polesí a Zakarpátí naráželo na řadu problémů, které dosvědčila také slova narátora Z40, jenž nám přiznal, že si nemyslí, že by jeho krajané s někým zvenčí – cizincem – otevřeně mluvili o tak intimních věcech člověka, jakými jsou víra a přesvědčení. Stejně jako Favret-Saadaová jsme se také my potýkali s problémem, jak vůbec navázat roz-

hovor, kde začít, neboť přímé otázky týkající se této problematiky se u dotazovaných setkávaly s popíráním těchto jevů (Bowie 2000/2008: 222). Většina Ukrajinců se totiž vyhýbá tomu, aby byli spojováni se zaostalostí. Vzhledem k jejich rozvíjející se ekonomice a politické kultuře tak byl náš úkol (ptát se na to, co by je mohlo v očích okolního světa snižovat a ponižovat) velmi těžký.

Stejně tak i oficiální církevní instituce, ať již nejčastěji jde o církev pravoslavnou nebo řeckokatolickou (dle svědectví kněží, s nimiž jsme mluvili), pohanské rituály a víru přirozeně zakazují a zároveň ji odsuzují právě jako nečistou sílu, či proti s ní spojeným lidem dokonce praktikují exorcismus, který je znám ve všech tradičních křesťanských konfesích na Ukrajině. Jak jsme uvedli, sami zástupci církve často rituálně zbavují obyvatele strachu z nečistých sil (vysvěcení domu, svěcení předmětu, léčení modlitbami, exorcismus).

„OKOUZLENÉ“ NÁSLEDKY JADERNÉ HAVÁRIE

Výsledky našeho výzkumu poukazují na nejasnou hranici a vzájemné prolínání náboženských a magicko-pověrečných praktik. Můžeme tvrdit, že také náboženské svátky jsou do značné míry svázány s pohanskými zvyky a mytologickými představami. Obyvatelé ukrajinského Polesí a Zakarpátí nás přesvědčili o tom, že víra v lidové léčitelství, lidovou magii a další pověry nejde proti hlubokému náboženskému přesvědčení, ani každodenní náboženské praxi, a to bez ohledu na příslušnost ke konfesi. To koresponduje s kritikou převažujícího dichotomického pojmání magie a náboženství, podobně jako

magie a vědy. Na základě sumarizace výsledků výzkumu můžeme konstatovat, že pohanské rituály, víra a pověry, prvky magie a církevní praktiky na Zakarpatí a v ukrajinském Polesí nejsou minulostí, ba dokonce nejsou ani v rozporu, ale jsou běžnou součástí každodenního života zdejších obyvatel. Na základě kvalitativní analýzy řady narácí (do výzkumu bylo zahrnuto 59 narácí zapísaných ukrajinskými etnology a předně 41 autory této studie zaznamenaných a interpretovaných narácí) jsme na vesnicích v Polesí a na Zakarpatí prokázali existenci prvků magie a praktikování rituálů za nejrůznější účely, a tak je zřejmé, že magicko-mytické pověry a přesvědčení pronikají do životní každodennosti obyvatel zkoumaných lokalit.

Výše popsané magicko-pověrečné představy a víry v současnosti nereprezentují v ukrajinské společnosti mainstreamové myšlení, proto neusilujeme o to výsledky našeho výzkumu jakkoli zobecňovat a vztahovat na celou ukrajinskou společnost. Domníváme se však, že možnost zkoumat magicko-pověrečné představy našimi naráctory stále zažívané, a tedy v daném prostoru a ase skutečné, může přispět také k pochopení toho, jak mohly tyto představy v myšlení mnohých lidí přežít procesy industrializace a modernizace 20. století. Zcela jedinečným fenoménem v Polesí je, jak se tamější obyvatelé vyrovnali s černobylskou katastrofou; tento fenomén z emické perspektivy jeho nositelů nebude napříště vypadat tak paradoxně a nesmyslně.

Okolnosti vzniku havárie na čtvrtém reaktoru jaderné elektrárny pojmenované po nedalekém městě Černobyl nacházejícím se v nejzazší severní oblasti Ukrajiny zvané Polesí, přibližně 10 km od běloruské státní hranice a asi 120 km od hlavního města Ukrajiny, jsou v současné době již dobře známy. Víme také, že zvýšená radiace nejvíce postihla území Běloruska, Ukrajiny a Ruska. Jednoznačně stanovit veškeré dopady tohoto dosud největšího nekontrolovaného radioaktivního úniku do přírody na lidské životy a zdraví či na životní prostředí však možné není. Shoda neexistuje ani v určení počtu obětí havárie, obvykle se uvádí, že při výbuchu zemřeli dva pracovníci elektrárny, na účinky radiace pak bezprostředně dalších 28 záchranářů z celkového počtu 237, kteří u havárie okamžitě zasahovali (akutní radiční syndrom – nemoc z ozáření – byl diagnostikován u 134 z nich). K odstraňování

následků byly následně povoláni tzv. likvidátoři, kteří již byli vystaveni nižší úrovni radiace z poškozeného reaktoru či z radioaktivních látek uniklých do prostředí, a u nichž tak nelze ozáření považovat za jednoznačnou příčinu jejich případného úmrtí v následujících měsících či letech (UNSCEAR 2011: 58 a 47). Nicméně zprávy o následcích, které na likvidátorech boj s Černobylem zanechal, se zásadně liší. Více než 600 tisíc likvidátorů participovalo na snižování přímých dopadů radioaktivního spadu – podíleli se na uhašení hořícího reaktoru, likvidovali zamořené vesnice, evakovali místní obyvatele aj., vše jen s minimální ochranou před ozářením (Knoth & de Jong 2006). Obecně se předpokládá, že až 60 tisíc likvidátorů dodnes zemřelo a dalších 170 tisíc bylo trvale zdravotně postiženo (Mould 2000: 45–50). Odborné publikace rozlišují dva základní typy důsledků, které měla havárie na zdraví lidí. Jednak jsou to dopady deterministické, které jsou přímo způsobeny vystavením ionizujícímu záření (akutní radiční syndrom), jednak dopady stochastické, jejichž výskyt může a nemusí být důsledkem vysoké radiace, případně se ani v takovém případě nemusí nutně objevit (rakovina) (UNSCEAR 2011: 56). Kvůli konzumaci kontaminovaných potravin lze zaznamenat zvýšený výskyt onemocnění štítné žlázy, rizikové bylo zejména používání čerstvého mléka od krav pasoucích se na radioaktivních loukách, v důsledku čehož byly postiženy zejména děti a některé zdroje dokládají také zvýšený počet mutací plodů (Fusco 2001). Dopady radiace se rozšířily i do oblastí, které nebyly přímým radioaktivním spadem ohroženy, a to v důsledku činnosti tzv. stalkerů, kteří z vykliděných obcí postupně ukradli vše, co se dalo nějak zpeněžit – po celé Ukrajině tak nalezneme radioaktivní věci běžné potřeby, od šperků po radiátory (Weber on-line). Nejrizikovější nicméně zůstává oblast tzv. zóny, která je rozdělena na dvě části – vnitřní (do 10 km od elektrárny) je přístupná pouze zaměstnancům elektrárny, vědcům a exkurzím s průvodcem, vnější (do 30 km) je otevřená dobrovolným návratům původních obyvatel. Mimořádného povolení k znovuobydlení této oblasti využili zejména starší jedinci, kteří zde žijí s omezeným kontaktem s veřejností. Přestože je ze strany státu zajišťováno, aby měli nekontaminované potraviny, místní chovají vlastní zvířectvo a pěstují vlastní zeleninu či ovoce, sbírají houby. Radiaci nelze vidět, cítit, ani slyšet, stává se tak

něčím, co neexistuje, pokud se v to nevěří. (Knoth & de Jong 2006). Mezi radiací a prokletím, působením nečistých sil, tedy není rozdíl. Řada stalkerů se dnes stále živí činností v zakázané zóně, pro zájemce zprostředkovávají návštěvy vykliděných vesnic i setkání s místními navrátilci. Stalkeři pocházejí většinou z místních obyvatel, dle svědectví, které jsme vyslechli, je také můžeme řadit k navrátilcům. Do města Černobyl se postupně vrací život (hotely, restaurace, laboratoře, zázemí pro pracovníky starající se o elektrárnu, o výstavbu nového sarkofágu, obnovení bohoslužeb v opraveném kostele apod.).

Životní prostředí, jakkoli se příroda s následky havárie vypořádává, zůstává radioaktivní, a tedy zdraví a životy ohrožující. Jak se s radiací vyrovnávají navrátilci se obyvatelé? V domovech starousedlíků najdeme bohatou ikonografickou výzdobu, také stalkeři ne náhodou zdobí svá stará auta ikonami a mezi jejich rekvizity patří často kříž na krku. V Pripjati ujíždíme před smečkou agresivních potulných psů a nepřekvapí nás, když se náš řidič pokřizuje. K paralele mezi zakletým místem a zakázanou zónou nás přivádí také bohatá fotografická dokumentace této oblasti (aktuálně vhodně sumarizována in Vašků 2014), neboť od jaderné havárie dodnes přírodě podléhající opuštěná lidská sídla přitahují pozornost filmařů i fotografů.

Na první pohled nelogické počínání ohrožující jejich zdraví (konzumace radioaktivních potravin či vody) dostává jiný ráz, podíváme-li se na dopady černobylské katastrofy pohledem tradičního života, ovlivněného vírou v pověry, v moc magických rituálů či obecně v čisté a nečisté síly. Radioaktivita tak v tomto kontextu není ničím jiným než nečistou silou, která způsobuje onemocnění či jiné fyzické komplikace. Zakázaná zóna představuje prokleté místo, které není nepodobné místům, která jsme popsali výše, totiž takovým, kde působí zlé, nečisté síly z důvodu tragédie či z moci čarodějnice. Ostatně dopady tragédie pocítují původní obyvatelé a jejich potomci na svých životech dodnes. Není zřejmě náhodou, že lidová léčitelé působící v oblastech Polesí i Zakarpatí se obvykle zaměřují na uzdravení rakoviny, nikoli za výhradního využití bylinek či medikamentů, ale za pomoci magických rituálů prováděných dokonce bez přítomnosti nemocného, jak nám své praktiky v obrysech popsal narátor Z39.

ZÁVĚR

Navzdory všem výše popsaným následkům jaderné havárie láká značná část Ukrajiny svou čistou přírodou a životním stylem, který na ukrajinském venkově není po generace modernizován. Ve zdejších vesnicích obvykle neexistuje vodovod ani kanalizace, čemuž jsou podřízeny také hygienické návyky obyvatelstva. Jak jsme se měli možnost přesvědčit, ve svých cílech a možnostech zůstává za západním světem také ukrajinský zdravotní a sociální systém. Staří lidé jsou na vesnicích odkázáni na vlastní zemědělskou produkci nebo pomoc svých blízkých, zdravotní péče odpovídá nesterilnímu pro-

středí ukrajinského venkova a jeho úroveň je závislá na finančních možnostech pacientů. Pouze soukromý zdravotní sektor je totiž v péči o zdraví srovnatelný se západním standardem. Lze konstatovat, že krajinná specifika spojená s nedostupností moderní lékařské péče a moderních technologií vedou tamější obyvatele k nedůvěře v moderní objevy a technické možnosti.

Myticky-magické představy projevující se v každodennosti tamějších obyvatel se odrážejí v jiném uchopování krajiny i přírody, než na které jsme zvyklí. Nadpřirozeno, věroučné systémy a přesvědčení se z představ postosvícenských Evropanů vytratilo, svět

již nezakoušíme jako kouzelný, který ovlivňuje magické síly, čarodějové, démoni či jiné personifikované duchovní síly. Čarodějnictví, duchové předků, nadpřirozené bytosti, čary a kouzla jsou přijatelné pro „přírodní národy“, které mají „okouzlený“ světový názor, nikoli pro Evropany, jejichž svět je zaplněn logickým myšlením, racionalitou a volbou, jejichž svět je „odkouzlený“, neboť vývoj vědy skoncoval dle předpokladů (Tylora či Malinowského) s magií i náboženstvím (Bowie 2000/2008: 233). V naší studii jsme však ukázali, že „kouzelný svět“ lze do dnešních dnů odhalovat i na „starém kontinentu“.

LITERATURA

- Amorth, G. (2000). Exorcista vypráví: zkušenosti z boje proti zlu. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství. (Originál publikován 1990).
- Amorth, G. (2014). Zlí duchové a exorcismy. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství. (Originál publikován 2013).
- Bowie, F. (2008). Antropologie náboženství. Rituál, mytologie, šamanismus, poutnictví. Praha: Portál. (Originál publikován 2000).
- Budil, I. T. (1998). Mýtus, jazyk a kulturní antropologie (3. vyd.). Praha: Triton.
- Eriksen, T. H. (2008). Sociální a kulturní antropologie. Praha: Portál. (Originál publikován 1995).
- Fusco, P. (2001). Chernobyl Legacy. USA: de.MO.
- Kieckhefer, R. (2005). Magie ve středověku. Praha: Argo. (Originál publikován 1989).
- Knoth, R. & de Jong, A. (2006). Certificate no. 000358: Nuclear Devastation in Kazakhstan, Ukraine, Belarus, the Urals and Siberia. Santa Monica: Ram Distribution.
- Koponěňko, O. (2011). Українська міфологія та культурна спадщина. Харків: Фоліо.
- Kratochvíl, Z. (2009). Filosofie mezi mýtem a vědou: od Homéra po Descarta. Praha: Academia.
- Kulcsárová, Z., et al. (1973). Světové mytologie. Praha: Orbis.
- Mould, R. F. (2000). Chernobyl Record: The Definite History of the Chernobyl Catastrophe. Philadelphia: IOP Publishing.
- Muchembled, R. (2008). Dějiny ďábla. Praha: Argo. (Originál publikován 2006).
- Pavlásek, M. & Nosková, J. (2013). Výzkumník v poli kvalitativního terénního výzkumu – dilemata a otázky. In M. Pavlásek & J. Nosková (Eds.). Když výzkum, tak kvalitativní. Serpentinami bádání v terénu (7–20). Brno: Masarykova univerzita.
- Pelcová, N. (2010). Vzorci lidství. Filosofické základy pedagogické antropologie. Praha, Portál.
- Preissová Krejčí, A. (2013). Narativní analýza. In L. Gulová & R. Šíp (Eds.). Výzkumné metody v pedagogické praxi (117–138). Praha: GradaPublishing.
- Preissová Krejčí, A., Máčalová, J. & Skotáková, J. (Eds.). (2015). Mýty a pověry v každodennosti obyvatel ukrajinského Polesí a Zakarpatí. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Říčan, P. (2007). Psychologie náboženství a spirituality. Praha: Portál.
- Skotáková, J. (2012). Nábožensko-spoločenské vzťahy obyvateľ Kobylecké Poljany – terénny výzkum na Zakarpatí. Nepochikovaná bakalárska práca, Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc.
- Soukup, M. (2014). Terénní výzkum v sociální a kulturní antropologii. Praha: Karolinum.
- Tománek, P. (2013). Diabol: Božiestvorení? Nástrahy v súčasnej spoločnosti a rodine. Brno: Tribun EU.
- UNSCEAR - United Nations Scientific Committee on the Effects of Atomic Radiation. (2011). Sources and effects of ionizing radiation. New York: United Nations.
- Vašků, T. (2014). Fotografově Černobyli. Nepochikovaná bakalárska práca, Slezská univerzita v Opavě, Opava.
- Vojtovič, B. (2007). Антологія українського міфу: Потоїбіччя. Тернопіль: Богдан.
- Weber, D. (n.d.). Stalker (on-line). Dostupné z: <http://donaldweber.com/post-atomic/stalker/>

